
Dr. Muhamed Hadžijahić

NEKA OBILJEŽJA BOSANSKE PROTODRŽAVE^{1*}

“**Z**AGORSKA SKLAVINIJA” ne može se tretirati kao država u klasičnom smislu riječi. To je *sklavinija*, slavensko područje koje je bilo izvan domašaja bizantske vlasti, ali još nije imalo državnu organizaciju. Sudeći prema Porfirogenetu, sklavinije su predstavljale skup župa, slabije ili jače povezanih, na čelu sa starcima-županima. “Zagorska sklavinija” odlikuje se time što je trajala duže negoli druge sklavinije, a bila je najstarija među njima. Na njezinu prostoru susretale su se arhaične slavenske ustanove još i u kasnom srednjem vijeku. Ti ostaci starog društvenog ustrojstva već su uočeni u historiografiji, osobito u radovima Sime Ćirkovića i Pave Anđelića.

U najužoj vezi sa tim slavenskim ustanovama, prije svega sa župnim ustrojem, stoji i etnički sastav stanovništva “zagorske sklavinije”. Smatram da je “zagorska sklavinija” slavenska etnička tvorevina, pri čemu valja napomenuti da je etnička primjesa starosjedilačkog stanovništva u slavenskoj masi bila neznatna, a time i od malog značaja. Osnovnu masu stanovništva “zagorske sklavinije” činili su Slaveni, Hrvati, Normano-Slaveni i Velikomoravljeni u Zahumlju, Srbi, te poljsko pleme Vislana. Oni su asimilirali starosjedioce

1* Preuzeto iz: Muhamed Hadžijahić, Povijest Bosne u IX i X stoljeću, BZK “Preporod”, Sarajevo, 2004., str. 284-292.

Romane. Slaveni – Hrvati i Srbi su se naselili u vremenski odvojenim najezdama. Čini se da su neizdiferencirane slavenske mase bile znatno brojnije negoli Hrvati i Srbi. Normano-Slaveni također su donijeli neka posebna etnička obilježja. Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije*, novopridošlo stanovništvo bilo je činilac stabilnosti. Napokon, Četvrta velika seoba, ona iz Velike Moravske početkom X stoljeća, označila je, kako se čini, prekretnicu u kulturnom i privrednom životu Bosne. Sudeći po tragovima toponomastici Bosne, ovo stanovništvo bilo je vrlo brojno. Dubrovački izvori dovode u određeni odnos bosansku i velikomoravsku vladajuću dinastiju. Anonim pod godinom 972. govori o nekom kralju “della linea de Moravia de Harvati”, koji je u rodu sa “bosanskim kraljem”. Dalje pripovijeda kako je taj “hrvatski kralj iz Moravske” protjerao iz Bosne nekog “Signor Ducha d’ Albania”, koji je prije toga savladao “bosanskog kralja”. Dubrovčani su bili s Dukom pa ih je zato bosanski kralj počeo proganjati.² Razzi kaže da je u ratu s Dukom iz Albanije ubijen bosanski kralj, “koji je potjecao iz Moravske” (“della stirpe di quelli di Moravia”).³

Svakako se valja složiti s Ostrogorskim da su sklavinije prethodile vlastitoj bosanskoj državnoj organizaciji, ali to ne znači da se tu već nisu nalazile klice državne organizacije.⁴ Te klice vidim prije svega u činjenici da se u “zagorskoj sklaviniji” javlja raslojeno društvo – vladari i podanici. To se zapaža već u župama, koje se počinju nazivati *županije*. Određeni geopolitički razlozi također su doprinosili državnom konstituiranju čiji su začeci prepoznatljiviji već u “zagorskoj sklaviniji”. Porječju Bosne u gornjem toku, gdje je dolina Bosne najšira, pripada matična uloga u oblikovanju prvih početaka bosanske države. Geografski položaj državne jezgre u visočkom kraju znatno je doprinio procesu plemenskog i teritorijalnog zbližavanja i sjedinjavanja u veću cjelinu. Iz eponimne Bosne moglo se ići niz dolinu Bosne, Vrbasa i Drine. Manje riječne doline (Miljacka, Prača, Lepenica, Usora itd.) odigrale su također određenu ulogu, vodeći iz jednog područja u drugo. Dolina Neretve, koja pripada jadranskom slivu, imala je važniju ulogu za razvoj Hercegovine, ali se i Bosna tim putem povezivala sa Jadranom.

² *Annales ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 22.

³ S. Razzi, *La Storia di Raugia*, 28. Razzi je najmanje pouzdan od svih dubrovačkih kroničara. Op. redaktora.

⁴ G. Ostrogorski, *Vizantija i Južni Slaveni*, 3-14.

U tim integracijskim procesima značajnu ulogu imala je i mreža puteva naslijeđena još iz rimskih vremena. Ceste su uglavnom vodile dolinama rijeka, ali uzvisinom. Tako je dolina Bosne bila transversalno i dijagonalno povezana mrežom cesta, pa je i od Narone Neretvom i preko Boraka u Zahumlje išla cesta i spajala unutrašnjost Bosne s morem. Osim magistralnih, postojao je niz regionalnih i lokalnih puteva, koji su povezivali naselja.⁵

Postavlja se pitanje: Kakva je bila uloga Crkve pri uspostavljanju pravne protodržave, a zatim i države Bosne? Porfirogenet je vidio jačanje političke uloge Bizanta upravo u penetraciji posredstvom Crkve. Slabost bizantske vlasti u “zagorskoj sklaviniji” bila je vezana i uz organizaciju Crkve. U Porfirogenetovim spisima *De administrando imperio*, kao i u *Vita Basilli* jasno je istaknuto kako je Bizant preko Crkve širio politički utjecaj po “zagorskoj sklaviniji”. Crkva je bila gotovo neovisna. Ćirilometodska crkvena organizacija, između Rima i Carigrada, doprinosila je političkom osamostaljivanju. To se nastavilo i kada su ćirilometodski samostani prerasli u krstjanske hiže i kad je Crkva bosanska postala prevladavajućom snagom u bosanskoj srednjovjekovnoj državi. Osim toga, kristijanizacijom su prevladani sukobi između vladajućih paganskih Slavena i pobijedenog latiniziranog stanovništva, koje je ispovijedalo kršćanstvo. To se lijepo vidi iz *Ljetopisa zagorske sklavinije*, koji svjedoči da se rješenjem pitanja Romana, koje je uslijedilo tek nakon kristijanizacije, moglo pristupiti neophodno potrebnim političkim reformama, koje su našle svoj izraz na Duvanjskom saboru.

Predslavensko naslijeđe

Bosna je nastala na teritoriju Rimskog carstva pa se kao važno nadaje pitanje: Postoji li kontinuitet između kasne antike i ranog slavenskog razdoblja na tom području? Đuro Basler, koji se bavio proučavanjem kasne antike u Bosni i Hercegovini, došao je do sljedećeg zaključka: “Na starim ilirskim plemenskim područjima izrast će tokom vremena nove srednjovjekovne upravne tvorevine, tako zemlja Bosna na tlu starih Desidijata, a Hum u zemlji Daorsa. Pa i manje upravne jedinice, župe, vežu se za stare ilirske gradove. Tu i tamo zatičemo još i u srednjem vijeku neki blijedi odbljesak rimskih municipija, tako naselje

⁵ O putevima u Bosni i Hercegovini u rimskom razdoblju usp. E. Pašalić, *Römische Strassen*. Isti, *Antička naselja*. I. Bojanovski, *Dolabelin sistem*. Isti, *Prilozi za topografiju*.

Bosna u području Visokog, što će po svoj prilici biti neki analogan rimsko-provincijskom i slavensko-rodovskom poimanju zajednice. Vrijeme antike izgleda kao da je bilo predviđeno u nekoj sporednoj epizodi, jer sada Iliri i Slaveni postaju nosioci nove simbioze – oni traže način zajedničkog života, dok spomenici antike ostaju kao *loca sacra* zaboravljeni u ruševinama sve do naših dana.⁶ Ovo teritorijalno naslanjanje određenih slavenskih tvorbi i ustanova na predslavensko, prije svega antičko naslijeđe, zapravo je posljedica određenih geopolitičkih zadanosti. Ako se, naprimjer, teritorij župa veže za staroilirske gradine ili etnički smještaj Desidijata za područje buduće Bosne, to samo pokazuje da su jedni te isti geografski uvjeti dali osnovu i za buduće naseobinske aglomeracije. Starosjedilačko stanovništvo asimiralo se primivši slavenski jezik. Nije se mogla trajno održati razlika između pobjedničkih osvajača i pokorenih starosjedilaca. Starosjedioци u “zagorskoj sklaviniji” nestali su, ali su ostavili svoje tragove u kulturnom nasljeđu te u antropološkom tipu stanovništva tog područja.⁷ Petar Skok smatra da su sredozemni gradovi ujedinjavali slavensko zaleđe i utjecali na njega. U zaleđu Epidaura, Ragusije i Kotora uspostavljaju se najstarije srpske državnice Duklja i Travunija. U zaleđu Zadra i Splita rađa se stara hrvatska država. Na toj osnovi Skok zaključuje da su u zaleđu jačih dalmatinskih gradova redovno nastajale slavenske državne tvorevine koje su se mogle oduprijeti Bizantu.⁸

Gorštačka i ratarska sastavnica

Nastanjujući se u nove krajeve sa svojim porodicama i stadima, slavenski rodovi zauzimali su plodnije krajeve, pa i pašnjake, te odatle istiskivali starosjedioce, koji se povlače u brda i u utvrđena mjesta. Očito je onda da su novi naseljenici bili vojno nadmoćniji u odnosu na starosjedioce, koji su, kao pobijedeni, morali napuštati svoja naselja i skrivati se, kako je to opisano u *Ljetopisu zagorske sklavinije*. Uostalom, prva jezgra Bosne nastala je u polju, i to Visočkom. Može se smatrati da su već u IX st. slavenski naseljenici na području današnje Bosne i Hercegovine napustili polunomadski način života, tako da

⁶ Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog*, 162.

⁷ O pitanjima kontinuiteta i diskontinuiteta vidi: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 93 i dalje.

⁸ P. Skok, *Dolazak Slavena na Mediteran*, 98.

su se uz stočarstvo bavili u većoj mjeri i poljoprivredom. To se zaključuje iz činjenice da su naseljavali plodnije krajeve, koji su činili jezgru župa. Župe koje su naseljavali pojedini rodovi najstariji su oblik političkog okupljanja i organiziranja.

Podjela na gorštačke i ratarske skupine važna je u tokovima oblikovanja država. Prema rasprostranjenom narodnom poimanju, nazivima *bosna* i *bosanac* označavali bi se gorštaci, gorani, brđani i odvajali bi se od stanovništva u dolinama, “župnijim” (pitomijim) predjelima.⁹ Kada bi se u tom smislu govorilo o “bosni”, obično bi se reklo – “ozgor s bosne” ili “gore na bosni”, a ako bi bila riječ o “župi” reklo bi se: “odozdo iz župe” ili “dolje u župi”. Iz toga proizlazi da *bosna* znači brdo, a *bosanac* brđanin. To poistovjećivanje javlja se u istočnoj Bosni, ali i u visočkom kraju, koji smatram jezgrom srednjovjekovne Bosne. Znakovita je podudarnost riječi *bosna* u smislu “gorski krajevi” i determinacije *zagorje*, poznate iz podjele na Duvanjskom saboru. Da li bi se iz toga moglo zaključiti da je prije nego što se ustalilo ime Bosna za to područje vrijedilo ime Zagorje, koje je negdje početka X st. našlo zamjenu u imenu Bosna? U takvom domišljanju Zagorci, gorštaci, dobili su novo ime, Bosanci. Međutim, ne zna se kako se nazivalo uže područje Bosne prije pojave bosanskog imena.

Plemenština i “plemenito”

Riječ *pleme* označavala je u srednjovjekovnoj Bosni i kasnije širu porodičnu zajednicu, s tim što se riječ *porodica*, kao ni *obitelj* ne javljaju u dokumentima. Za porodicu postoji izraz *kuća* (kućna zajednica!). Zemljište koje je pripadalo porodici označavano je kao “plemenito”, pa se ta oznaka često susreće na nadgrobnim natpisima: “na svojoj zemlji, na plemenitoj”, “na svojoj plemenitoj baštini”, “na plemenitom svom”.¹⁰ Kohabitacijska dimenzija naglašena je u nazivu *kuća*, a srodstvo u nazivu *pleme*. Zemljište koje pripada kući ili plemenu jeste *baština* ili *plemenito*, odnosno “plemenita zemlja” koje prelazi “s kolina na kolino”. O tome je pisao Sima Ćirković, koji nalazi da je u kasnosrednjovjekovnoj Bosni sačuvano mnogo elemenata starijega društvenog poretka. Oni dolaze do izražaja kroz veoma značajne veze krvnog srodstva i u velikoj ulozi zajednica zasnovanih na krvnom srodstvu. Društvo u Bosni

⁹ I. Hodžić, *Šta je bosna, a šta župa*, 14.

¹⁰ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I-IV.

razvijalo se relativno slobodno od stranog pritiska te se u njemu može najbolje uočiti kontinuitet društvenih odnosa i oblika društvene organizacije: “Odavno je uočeno i isticano da je rodovsko poreklo zemljišne svojine izraženo već u nazivu ‘plemeniti’, ‘plemenština’, ‘plemenita baština’, koji se za zemljišnu svojину upotrebljava u Bosni. Pri tome se mora voditi računa da je tada reč ‘pleme’ označavala daleko užu zajednicu zasnovanu na bazi krvnog srodstva – rod... U toku vremena se izgubio prvobitan uski smisao pa je plemenito počelo da znači svaku svojinu nad zemljom... Ipak o rodovskim ostacima u plemenitom svedoče nam izvori XIV i XV veka. Oni govore o kolektivnom gospodarenju zemljom od strane krvnih srodnika, a zatim o pravima daljih krvnih srodnika na zemlji koju ima pojedinac u svojini... Plemenito ili plemenština, bosanska plemenita baština bila je jedini oblik zemljišne svojine poznat u srednjevekovnoj bosanskoj državi. Vladareve donacije imaju zato isti karakter kao i plemenito ‘od korena’ tj. prava nasledna zemlja vlasteoskog roda... Povezanost roda i zemlje sprečila je pojavu bilo kakvog oblika uslovne svojine koji bi davao vladalac za vršenje službe i time ga lišilo jednog značajnog izvora moći. To nije ostalo bez krupnih posledica na bosansko društvo i državu.” Ćirković vidi ostatke starije društvene strukture i u načinu popunjavanja bosanskog vladarskog prijestolja, proisteklom iz shvaćanja da je gospodar države čitav rod, isto kao što je čitav rod gospodar plemenštine: “Bosanski presto je popunjavan izborom, a izbor je bio ograničen na članove jednog roda. Ta kombinacija naslednosti i izbora nije bosanska osobenost, ona je poznata u Evropi ranog srednjeg veka i dobro proučena u Nemačkoj.”¹¹

Određena demokratska crta prema kojoj su vladari dolazili, osim po pravu roda, također po izboru, zapaža se u Bosni i mnogo kasnije “ОДЪ... НИХЪ ЖЕ ПЛЕМЕНИ И АЗЪ ИЗАБРАН БЃХЪ” – naglašava Stjepan Ostoja.¹² O sukladnosti interesa vladara vladajućeg sloja u Bosni govori i Orbini. Izlažući o Kotromanićima, uočava da su to nekad bili banovi, a nekad kneževi: “U njihovoj vladavini bilo je dobro to što su oni održavali u Bosni slobodu sa starim običajima. Jer je tada u ovom kraljevstvu bilo mnogo vrlo uglednih velikaša, a ti nisu dozvoljavali nikome od upravljača da tiraniše bilo koga i zahtevali su da se poštuje položaj i baština svakoga. Drugo ne nalazim zapisano o spomenutim Kotromanićima,

¹¹ S. Ćirković, *Ostaci*, 155-164.

¹² F. Miklošič, *Monumenta serbica*, 233.

koji su u stara vremena vladali u Bosni...”¹³ U bosanskim prilikama riječ pleme ima, dakle, usko značenje. To je uočljivo također iz teksta *Ljetopisa zagorske sklavinije*, na mjestu gdje je riječ o odluci Duvanjskog sabora koja se tiče postavljanja banova, odnosno duža: “I tada (narediš da) svaki tih banov i dužev budu od pup(k)orizine plemeniti i oni da učine kneze od svoga kolina.” Tu su riječi *pleme*, *plemeniti*, u značenju izjednačene s riječju *kolino* (lat. *generationes*). Ban (duž) može biti samo onaj koji je krvno vezan sa svojim prethodnicima i potječe od koljena.¹⁴ Sintagmu “od pupkorizine plemeniti” objašnjava povelja Sandalja Hranića od 24.6.1419. godine. Tamo se spominje “natražje naše što je po muškom koljenu od našeg srca što bi pošteno i pravo natražje naše i pleme, što je po muškom koljenu, kako kr’v’ podaje”.¹⁵ I ovdje je jasno da se pod “plemenom” podrazumijeva agnatski rod, muška silazna linija. Zajedničkim pretkom smatra se onaj koji je najprije držao posjed “zemlje plemenite”, a *pleme* je njegovo potomstvo.

Odnos prema Bizantu

Od svih južnoslavenskih zemalja područje “zagorske sklavinije” najmanje je stajalo pod utjecajem Bizanta. Suverenitet Bizanta bio je samo nominalan. Pa i bizantski kulturni utjecaj mogao je biti samo posredan: dolazio je preko Dalmacije ili, što je ostalo nezapaženo, posredstvom Velike Moravske, odnosno njezinih iseljenika. Nije utemeljeno proglašavati romaničke spomenike – koji svakako sadrže i dosta bizantskih elemenata – bizantskom baštinom, kako se to ponekad čini. Na bosansko područje nisu prodrle ni bizantske ustanove pa se nije razvio ni feudalizam bizantskog tipa. Bizantska pronija ostala je, naprimjer, nepoznata u Bosni. “Pronija je”, uočava bizantolog Ostrogorski, “dobila veliki značaj u srpskoj državi, naročito u Dušanovom carstvu, održala se posle njenog raspada i u Srbiji, i u Makedoniji, i u Zeti, i u njegovim grčkim oblastima, Epiru i Tesaliji, uzela velikog maha i u Srpskoj Despotovini, ali nije mogla da se razvije u Bosni, jer je bosansko feudalno plemstvo bilo isuviše jako i nezavisno prema vladaru, da bi se i ovde, pored baštinske svojine, mogla razviti

¹³ M. Orbin, *Kraljevstvo Slavena*, 141.

¹⁴ F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 399.

¹⁵ F. Miklošič, *Monumenta serbica*, 288.

posebna vrsta uslovnog zemljoposjedništva pod kontrolom vrhovne vlasti.¹⁶ Nalazi bizantskog novca također su rijetki, iako je taj novac kolao u Bosni.¹⁷

Odsutnost bizantskog društvenog i kulturnog utjecaja tim je razumljivija što je na području “zagorske sklavinije” gotovo potpuno izostala stvarna politička vlast Bizanta. I u razdoblju širenja Bizantskog carstva na Balkanu, za vladavine Bazilija II (976-1025) i Manuela Komnena (1143-1180) područje Bosne igralo je sporednu ulogu. *Ljetopis popa Dukljanina*, u 38. pogl., bilježi da car Bazilije “sabra veliku vojsku i mnogo lađa te uze osvajati zemlju i zadobije cijelu Bugarsku, Rašku, Bosnu i cijelu Dalmaciju i sve primorske okruge sve do granica donje Dalmacije”. To je osvajanje uslijedilo 1018. godine. Međutim, hronika ne kaže da li su sve pobrojane zemlje bile i osvojene.¹⁸ Ako su sve spomenute zemlje i bile osvojene, ostaje pitanje koliko je bizantska vlast bila djelotvorna. U daljnjem izlaganju događaja hroničar spominje raškog župana, bana bosanskog i kneza Zahumlja, što znači da je i dalje postojala domaća vlast. Kada se Duklja pod knezom Vojislavom (kojeg hronika naziva Dobroslav) odmetnula od carske vlasti, car “pošalje poslanike s ne malo zlata i srebra, da dadu raškom županu i banu bosanskom i knezu oblasti Helmanske, neka pošalju vojsku protiv kralja” (misli Vojislava). “Ako bi ta vest bila tačna” – primjećuje V. Ćorović – “onda bi se s pravom moglo misliti, da te zemlje u ovo vreme nisu bile u potpunoj vlasti Vizantije...”¹⁹ Ostrogorski, komentirajući to mjesto u *Ljetopisu popa Dukljanina*, zaključuje: “Tu su lepo nabrojene južnoslavenske države koje očigledno nisu ulazile u sastav Carstva: s jedne strane Duklja, koja je bila ustala protiv vrhovne vlasti Vizantije, s druge strane Raška, Bosna i Zahumlje, čije vladare Vizantija poziva na borbu protiv odmetnika, potkrepljujući svoj apel obećanjem darova”.²⁰ Posredan dokaz o odsutnosti bizantske vlasti u “zagorskoj sklaviniji” proizlazi iz podatka da ni u Zahumlju i Trebinju bizantski strateg oko 867. nije imao nikakvih ovlašćenja, pa tako nije naplaćivao ni danak. Ako to vrijedi za prostor Zahumlja i Trebinja, onda je pogotovo “zagorska sklavinija”, u još dubljoj unutrašnjosti, bila izvan domašaja stvarne vlasti Bizanta.

¹⁶ G. Ostrogorski, *Vizantija i Slaveni*, 19.

¹⁷ N. Miletić, *Reflets*, 298.

¹⁸ F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*. M. Prelog, *Studije iz bosanske povijesti*, 10.

¹⁹ V. Ćorović, *Historija Bosne*, 151.

²⁰ G. Ostrogorski, *Vizantija i Slaveni*, 16.

Jedino povijesno zajamčeno osvajanje Bosne od strane Bizanta dogodilo se za vladavine cara Manuela Komnena (1143-1180). Ovo osvajanje ostavilo je traga i u besjedi carigradskoga patrijarha Mihajla Antrijalskog iz 1167. godine. On izričito spominje Hrvate i Bosance, koji su došli pod vlast Bizanta: “I Hrvat (Χορβᾶτης) i Bosanac (Βοσναίς) neka budu upisani u tablice Romeja.”²¹ Bizantska vlast trajala je petnaestak godina. To je epoha Manuela Komnena koja, po riječima Ostrogorskog, “predstavlja nov vrhunac vizantijske prevlasti na Balkanu. Ne samo da su Bugarska i Makedonija ostale čvrsto u okviru Vizantijskog Carstva, pa su prestali i ustanci na koje se Makedonija dizala u 11. veku; ne samo da je vazda nepokorena Raška bila najzad naterana na poslušnost; već su posle uspješnih ratova s Ugarskom pripojene Vizantijskom Carstvu Hrvatska i Dalmacija, Srem, Bosna. Međutim ovaj novi polet vizantijske moći nije bio dugotrajan. Kratka dominacija Vizantije nije mogla dublje delovati u oblastima u kojima vizantijski uticaj nije imao jačih korena.”²² U tom razdoblju Bosna, odnosno Bosanci, ulaze i u bizantsku carsku titulu. Manuel je u svoj carski naslov unio da je i car Bosanaca (βοσθνικός u ediktu od 1155.) odnosno βοστανικός (1166. godine). Bosanci su u tituli iz 1166. spomenuti poslije Dalmatinaca i Ugara, a prije Hrvata, Bugara i Srba.²³ ■

²¹ *Vizantijski izvori*, sv. 4, 206.

²² G. Ostrogorski, *Vizantija i Slaveni*, 17.

²³ J. Ferluga, *Vizantijska uprava*, 133.